

УДК 340.15(477) +342.41(477)

doi:10.32620/gch.2019.3.08

Каніщев Г. Ю.

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ВИКЛАДАННІ «ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

Статтю присвячено питанням викладання історії конституціоналізму в Україні в навчальному курсі «Історія держави і права України» в період формування сучасних національних держав. Автора цікавлять питання появи й розвитку сучасного конституціоналізму в Україні.

Ключові слова: конституціоналізм, права людини, національна держава, історична полідержавність українського народу.

The article is dedicated to teaching the history of constitutionalism in the training course «History of State and law of Ukraine» in the period of the formation of modern nation states. The author is interested in the question of the emergence and development of modern constitutionalism in Ukraine.

Keywords: constitutionalism, human rights, nation State, historical polistatehood of the Ukrainian people.

Формулювання проблеми. Центральне місце у взаєминах людини й держави, на наш погляд, посідають питання конституціоналізму. Термін «конституціоналізм» ми тлумачимо як систему відносин між суспільством і державою на підставі конституції та законів, що доповнюють або замінюють її.

У першу чергу конституціоналізм стосується, уважаємо, дотримання прав і свобод людини й громадянина.

Головною проблемою українського суспільства й держави в цьому плані ми вважаємо нехтування Конституцією як з боку звичайних громадян, так і з боку публічної влади (держави й місцевого самоврядування). Тому вбачаємо вихід у «поверненні до Конституції», тобто в дотриманні її норм і їх активному використанні для захисту прав і свобод людини й громадянина. Знання Конституції держави й уміння її тлумачити для захисту своїх прав є принципово важливими для українських громадян.

Для цього, на нашу думку, важливо розглянути конституціоналізм не тільки як політичну доктрину (про це йшлося вище), а й доктрину історичну. Маємо на увазі період появи й подальшого розвитку сучасних конституцій, позначаючи його як модерний, тобто період формування й подальшого розвитку сучасних національних держав (ХІХ–ХХ ст.).

Виділяємо в цьому періоді підперіод, що охоплює ХІХ – початок ХХ ст. (до Першої світової війни 1914–1918 рр.). Необхідність його виділення обґрунтовуємо процесом поступового виділення модерної (національної) держави з держави імперської (домодерної). Цей процес проходив суперечливо й містив у собі як суперництво імперської й національної держав, аж до військових зіткнень між ними

(наприклад, революційні й наполеонівські війни в Європі 1792–1815 рр.), так і поступове пристосування імперських держав до стандартів національної держави (наприклад, «великі реформи» Олександра II в Російській імперії в 1860–1870 рр.).

Саме в цих непростих і суперечливих історичних процесах і формується конституціоналізм сучасного типу. Він знаходить відображення в перших модерних, так званих «старих» конституціях (кінець XVIII століття – 1918 р.) [8].

Розкриваючи зміст уявлень про конституціоналізм у модерну епоху, слід підкреслити зв'язок цих уявлень із уявленнями тодішньої людини про конституцію як таку. До останніх слід зарахувати такі фактори:

1. Конституція, яка в домодерний період мала значення указу правителя, тепер набула характеру основного закону держави, який ухвалювався Установчими зборами (парламентом) або референдумом. Поряд із цим у переважній більшості європейських держав використовувалося окроювання, тобто «дарування» конституції монархом [9].

2. Конституції цього періоду ухвалювалися під впливом революцій і воєн [9]. Отже, на нашу думку, і самі були важливим елементом революційного перевороту, пов'язаного з формуванням національної держави, і сприймалися тодішнім суспільством саме так.

3. До найважливіших особливостей «старих» конституцій зараховують: а) установлення республіки або, найчастіше, конституційної монархії шляхом обмеження влади голови держави конституцією як основним законом; б) запровадження принципу розподілу влади на законодавчу, виконавчу й судову; в) принцип децентралізації державної влади й появи в регіонів держави власної управлінської компетенції як підстава взаємин центральної влади з територіальними одиницями. В одних випадках такі відносини були побудовані на принципі федералізму, як у США. Не такою мірою, але децентралізацію було запроваджено й у інших модерних державах (у формі місцевого самоврядування). З'явилися повноваження, що належали виключно центральній владі, і повноваження, що входили в компетенцію регіонів, провінцій тощо [8]; г) якщо організація державної влади регламентувалася «старими» конституціями, то права й свободи людини та громадянина, заради яких власне, й ухвалювалася конституція, відтворювалися обмежено. Ішлося тут, переважно, про особисті (особливо недоторканність власності) і політичні права й свободи [15].

Те, що права й свободи людини та громадянина займали лише незначну частину конституційного тексту, ми пояснюємо вірою тодішніх людей у розподіл повноважень усередині державного механізму (і переважно на найвищому рівні) як в універсальний спосіб забезпечення громадянських прав і свобод.

Велику роль у цьому, вважаємо, належить історії держави і права України як науці й навчальній дисципліні.

Мета статті – висвітлення процесу історичної еволюції сучасного конституціоналізму на території України модерного періоду (ХІХ–ХХ ст.) у навчальному курсі «Історія держави і права України» на прикладі Конституції Царства (Королівства) Польського 1815 р., Грудневої конституції Австрії 1867 р. та

«Основных государственных законов Российской империи» 1906 р.

Завдання статті – розкриття взаємозв'язку історії конституціоналізму й історії національної держави в Україні з аналогічними явищами у всесвітньо-історичному процесі розвитку державності та права.

Аналіз останніх досліджень і публікацій за темою. Підґрунтям статті є дослідження й публікації з історії держави і права України, зокрема, навчальна література. Ключове місце серед джерел, якими ми користуємося в цьому дослідженні, є тексти конституцій різних держав, що існували на території України в модерний період.

Серед досліджень і публікацій з історії держави і права України вважаємо за потрібне виділити підручник для студентів під редакцією В. Д. Гончаренка [3]. Його актуальність для нашої статті полягає в погляді на історію держави і права України як на історію різних державних утворень і, відповідно, їхніх правових систем. Ця теза авторів підручника дозволяє нам спиратися на неї в обґрунтуванні концепції історичної полідержавності українського народу.

Виклад основного матеріалу. Історія модерного конституціоналізму XIX – початку XX ст. в Україні є невід'ємною складовою частиною багатовікової історії українського державотворення. Цю історію ми тлумачимо як історію всіх держав на території сучасної України [7, с. 48]. У зазначений період це були Російська імперія й Габсбурзька монархія (у 1804–1867 рр. – Австрійська імперія, у 1867–1918 рр. – Австро-Угорщина).

Ураховуючи неоднозначність, «розмитість» самого терміна «держави» протягом історії людства, стверджуємо, що сюди слід зарахувати не тільки суверенні держави, а й несуверенні адміністративно-територіальні утворення з більшим або меншим рівнем автономії в складі інших держав. У Російській імперії це було Царство (Королівство) Польське в «конституційний» період (період дії Конституції 1815 р.); у Габсбурзькій монархії – Королівство Галіції і Лодомерії, а з 1849 р. – ще й Герцогство Буковина.

Вищезгадані явища ми вважаємо за необхідне позначити поняттям «історична полідержавність українського народу». Центральний термін тут – полідержавність. Він, на нашу думку, відтворює факт політичного розвитку українців у складі різних держав, утворених як власне українцями, так і іншими народами на території сучасної України. Слово «історична» вказує, що йдеться про історичне минуле українського народу. Нарешті, поняття «український народ» тлумачиться нами згідно з Конституцією України, тобто як політична спільнота українських громадян усіх національностей [11]. Це, вважаємо, допомагає поєднати історію власне українських державних утворень (як суверенних, так і автономних) з історією держав, утворених на сучасній українській території іншими народами, і створити таким чином цілісну картину історичної еволюції української державності та права у зв'язку з усесвітньо-історичним процесом еволюції держави і права (насамперед, у східній частині європейського континенту).

Значення поняття «історична полідержавність українського народу» для історії держави і права України полягає, на нашу думку, у розкритті значення сучасної

української держави як історичного спадкоємця всіх колишніх держав на території сучасної України.

У розгляді питання щодо початків конституціоналізму в Україні слід звернути увагу на польську Конституцію 1815 р. як Основний Закон Царства (Королівства) Польського у складі Російської імперії в 1815–1832 рр. Слід зазначити, що тут ідеться про конституцію як октройовану (від фр. «octroyer» – «жалувати, надавати»), тобто надану монархом своїм підданим без безпосередньої участі народу або його представників. Вищезгадана конституція мала саме такий характер.

Пояснюючи причини прийняття цієї Конституції і, власне, утворення Царства (Королівства) Польського в складі Росії, потрібно звернути увагу на факт кризи Речі Посполитої в другій половині ХVІІІ ст. і наступні поділи цієї країни між сусідніми імперськими державами – Росією, Австрією та Пруссією – відповідно в 1772, 1793 і 1795 рр. Тут потрібно знати історичний матеріал «Розподіли Речі Посполитої у другій половині ХVІІІ ст.» та «Віденський конгрес 1814–1815 рр. й утворення Царства Польського» для з'ясування обставин цих розподілів.

Готуючи відповіді на ці питання, слід зазначити, що польські патріоти фактично до самого кінця існування Речі Посполитої не просто чинили енергійний спротив намірам імперських держав – сусідів Польщі – розділити її територію між собою, а й намагалися «перезавантажити» Річ Посполиту, тобто реформувати її на засадах передових ідей прав підданих держави, рівності підданих усіх станів перед законом, ліквідації регіональних відмінностей усередині держави для посилення її внутрішньої єдності тощо. Проявом цих тенденцій стала Конституція Речі Посполитої 3 травня 1791 р. Необхідно звернути увагу на процес підготовки цього акту, його зміст, а також на нетривалість його дії.

Слід зазначити, що поділи Речі Посполитої призвели до появи так званого «польського питання», тобто прагнення поляків до відродження своєї країни як незалежної держави або широкої автономії в складі держави (держав), що поділили між собою Річ Посполиту. Необхідно відзначити співчуття цим намірам із боку російського імператора Олександра І (1801–1825), завдяки якому й стало можливим ухвалення Конституції Царства (Королівства) Польського 1815 р. [16].

Важливе значення в розгляді цього питання на заняттях має ознайомлення студентів із текстом Конституції як Основного Закону держави нового типу – національної держави, тобто держави, де за підданими визнавалися їхні природні права, а самі піддані ставали громадянами. Держава при цьому є об'єднанням своїх громадян у політичну спільноту – народ (націю), незалежно від етнічного походження, мови й конфесії. Своєю чергою, державна влада є законною рівно настільки, наскільки діє в інтересах народу. Серед розділів («титулів») Основного Закону слід звернути увагу на титули ІІ («Загальні гарантії»), ІV («Про сеймики»), V («Про гмінні збори»), VI («Про раду воєводства»). Саме в цих розділах Конституції відображено головні моменти, заради яких вона й «дарувалася» народу: права і свободи громадян, народне представництво (парламент), місцеве самоврядування [10].

Щодо значення польської Конституції 1815 р. для історії держави і права

України, то тут слід підкреслити таке: 1. У 1815–1832 рр. Конституція діяла на Підляшші та Холмщині – територіях Королівства, де більшість населення складали русини (українці); вона була першим Основним Законом національної держави в Східній Європі, що реально діяв протягом більш-менш тривалого часу. 2. Увесь цей час польська громадськість очікувала розповсюдження дії цієї Конституції на інші території колишньої Речі Посполитої, зокрема на Правобережну Україну (Київщину, Поділля й Волинь). 3. Конституція Царства (Королівства) Польського 1815 р. стала зразком для російської влади на чолі з імператором Олександром I у справі розроблення конституції власне Росії, а разом із нею й земель Лівобережної та Південної України, що не належали (або епізодично чи формально належали) колишній Речі Посполитій і відтак не мали сталої історичної традиції польської державності на своїй території.

Розкриваючи питання формування на території сучасної України національної держави, а значить, і конституціоналізму сучасного типу, необхідно звернути увагу на складність цього процесу, а саме: домодерні держави – імперії (а на території України це були, нагадаємо, Російська імперія й Габсбурзька монархія (із 1804 р. – Австрійська імперія)) не могли внаслідок процесу формування національних держав (у цьому випадку – польської) просто «зникнути» (до того ж, в один момент). Навпаки, процес формування національних держав усюди у світі (й історія держави і права України тут не виняток) проходив у жорсткій боротьбі з імперськими державами. Проявом цієї боротьби була, зокрема, участь Росії в антифранцузьких коаліціях у першій чверті XIX ст., а також повстання декабристів 1825 р. і польське повстання 1830–1831 рр. За таких умов фактор боротьби імперської держави з державою-нацією став вирішальним для подальшого розвитку Росії як багатонаціональної імперії. Своєрідною «зброєю» в цій боротьбі було якісне законодавство. Воно свідчило б про спроможність імперської держави й надалі бути ефективною моделлю політичної організації суспільства.

Тут необхідно звернути увагу на «Свод законов Российской империи» 1832 р. (набрав чинності з 1 січня 1835 р.) [14]. Вивчення питання слід розпочати з характеристики «Свода...» як офіційного видання (перше видання – 1832 р.) чинних законодавчих актів Російської імперії, згрупованих у тематичному порядку. При цьому потрібно дати характеристику загального поняття «звід законів», а також пояснити його необхідність для законодавства.

Пояснюючи причини створення «Свода законов Российской империи», потрібно звернути увагу на такі обставини. Першою (і головною) причиною створення «Свода законов...» стала потреба кодифікації російського права. На момент видання «Свода...» в Російській імперії існувала величезна кількість законодавчих актів, які, однак, не були систематизовані й навіть відомі широкому загалу суспільства, окрім чиновників адміністративних і судових установ. Це призводило до судової тяганини й корупції, підривало довіру до Російської держави взагалі.

Між тим, потреба в знанні поточного законодавства в суспільстві ставала все більш актуальною як через поступове зростання рівня освіченості підданих імперії, так і через необхідність захищати свої станові привілеї, зокрема й перед державою.

Недостатня ефективність правового способу захисту станових прав призводила в Російській імперії до так званих «палацових» (а фактично державних) переворотів, наприклад, до перевороту 1801 р., що коштував життя імператорові Павлу I (1796–1801). Це була друга причина видання «Свода законів...».

Нарешті, слід брати до уваги такий суто політичний фактор, як початок боротьби – як ідейної, так і збройної – імперської держави з державою-нацією. Це можна вважати третьою причиною укладання «Свода законів...».

Розкриваючи значення «Свода...» в історії українського конституціоналізму, потрібно звернути увагу на процес кодифікації права в Російській імперії протягом XVIII – початку ХІХ ст. (починаючи з часів Петра I). Тут слід пояснити, чому численні спроби систематизації законодавства в цей час були неефективними й не давали результатів, на які очікували суспільство й держава.

Ключову увагу необхідно приділити біографії видатного російського державного діяча Михайла Михайловича Сперанського (1772–1839), відтворивши при цьому його роль у кодифікаційній роботі.

Вивчаючи питання «Свод законів...» як Конституцію Російської імперії й джерело права українських земель у її складі, слід виділити ті частини «Свода законів...», що стосувалися державного (конституційного) права. Це, по-перше, порядок організації верховної влади. Його відтворено в тому першому – «Основные законы и учреждения государственные», – у частині, що стосується основних законів [14]. По-друге, це перелік і визначення компетенції установ, через які державна влада здійснює свої повноваження. Вони відображені в томах першому (у частині, що стосується державних установ) і другому – «Учреждения губернские» [14]. По-третє, це ступінь участі підданих у державному управлінні. Він відображений у тому дев'ятому – «Свод законов о состоянии людей в государстве» [14]. Потрібно звернути увагу на розділ «О законах», уміщений у першому томі «Свода...», що розкриває значення законів в управлінні Російською імперією й тим самим орієнтує майбутніх юристів щодо самого принципу законності в державному управлінні.

Досліджуючи значення «Свода законів...» як акта державного (конституційного) права Російської імперії та пам'ятки історії держави і права України, необхідно зазначити таке:

1. Уперше в російській історії суспільство отримало звід чинних законів, що мав чітке й продумане теоретичне підґрунтя. Маємо на увазі два моменти. По-перше, це твердження М.М. Сперанського про державу як «державний союз», або «союз державний і громадянський». Воно означало прагнення перетворити Російську імперію на політичну організацію (союз) її підданих. Останні таким чином мали стати її (імперії) народом (нацією). Роль «Свода законов Российской империи» тут була такою: він ставав об'єднувальним елементом для імперського російського народу, складовою частиною якого були малороси (українці), тобто мало місце запозичення прихильниками імперської держави ідей, характерних для держави-нації. Це, своєю чергою, свідчить про потенційну можливість імперської держави пристосуватися до національної ідеї в державному управлінні.

Крім того, продумана теоретична основа «Свода...» простежується в наявності в

його томах тематичних показників і додаткових матеріалів. Це, уважаємо, значно полегшувало його застосування тодішніми правниками.

2. Унаслідок розроблення й наступного видання «Свода законів...» у Російській державі й на підвладних їй українських землях відбувся перехід від безсистемності й суперечливості законодавчих норм до чіткої системи викладення законів.

3. «Свод...» об'єднав законодавчий матеріал, раніше зосереджений у багатьох правових джерелах. Закони стали доступними для вивчення кожному. Це мало позитивне значення для підвищення правової культури українського суспільства.

4. Крім того, на українських землях Російської імперії внаслідок запровадження «Свода законів...» протягом 30–40-х рр. XIX ст. було ліквідовано вже застарілі на той час норми Литовського Статуту, Магдебурзького та звичаєвого козацького права. Замість них відбулося запровадження більш сучасних правових норм. Це стосувалося, зокрема, цивільного, кримінального й процесуального права.

5. Водночас друге відділення власної Його імператорської величності канцелярії, що займалося кодифікаційними роботами, підготувало для населених малоросами (українцями) земель Правобережної України, Царства (Королівства) Польського і Бессарабії спеціальні збірки законів із цивільного й процесуального права на основі «Свода...», які враховували місцеві правові традиції. Тут потрібно підготувати матеріал про «Свод местных законов западных губерний», затверджений Державною радою імперії 1838 р. [1, с. 63].

Загалом, «Свод законов Российской империи» на українських землях у її складі був відображенням процесу переходу українського суспільства від домодерної (імперської) до модерної (національної) держави і права.

Вивчаючи історію конституціоналізму на західноукраїнських землях у складі Габсбурзької монархії (Австрійської імперії, Австро-Угорщини), слід звернути увагу на процес їхнього приєднання до цієї держави наприкінці XVIII ст. Ключовими моментами тут є перший поділ Речі Посполитої в 1772 р. і політичне облаштування приєднаних територій у формі Королівства Галиції і Лодомерії. Потрібно пояснити студентам, що означає ця назва й чому вона з'явилася; головним же є розгляд державного устрою королівства. Необхідно визначити функції найважливіших крайових державних установ: намісництва, Постулатового сейму, а також місцевої повітової та міської влади. Потрібно звернути увагу на соціально-економічні реформи, проведені в краї за правління монархів Марії-Терезії та Йосифа II.

Необхідно підкреслити, що внаслідок вищезгаданих подій західноукраїнські землі після розпаду Речі Посполитої не лише збереглися в орбіті впливу європейської цивілізації, а й долучилися до процесів реформування державного управління, які проходили в Австрійській монархії. Саме тоді західноукраїнське суспільство стало поступово переходити від середньовічної державності та права до модерної (сучасної) держави й відповідних правових відносин.

Слід розкрити зв'язок між революціями 1848–1849 рр. у Європі, зокрема в Австрії, і появою й подальшим розвитком конституціоналізму в цій країні. Для цього потрібно прослідкувати еволюцію австрійської конституційної ідеї від так званої «Конституції Піллерсдорфа» 25 квітня 1848 р. до Ольмюцької Конституції 4 березня

1849 р. [4]. Обидві вони були октройованими. Студентам потрібно відповісти на запитання: «Які зміни в державному управлінні, запроваджені вищезгаданими правовими актами, найбільше сприяли процесу перетворення Австрійської монархії з сукупності колишніх феодалних володінь (що на той час уже втратили свою самостійність) на поліетнічну національну державу?» Для відповіді на питання потрібно звернути увагу, зокрема, на розділи I та III Ольмюцької Конституції [4].

Розкриваючи значення згаданих вище конституцій для формування австрійської політичної нації, необхідно звернути увагу, що австрійський конституціоналізм від самого початку свого розвитку не тільки не заважав, а й сприяв формуванню демократичної політичної культури різних етносів монархії. Це простежується на прикладі Крайової конституції для Галичини 29 вересня 1850 р. Вона була прийнята на підставі статті 77 Ольмюцької Конституції, де зазначалося, що отримати власні конституції мають усі краї монархії [12].

Розглядаючи цей документ, слід пояснити причини поділу краю на три округи – Краківський, Львівський і Станіславівський, – а також розкрити значення крайової конституції для утворення єдиної поліетнічної австрійської нації.

Розглядаючи тему, потрібно звернути увагу на швидке скасування імперським урядом згаданих вище конституцій у 1851 р. Це мало велике значення для проблеми пристосування імперської держави до національної ідеї: було втрачено шанс утворення єдиної австрійської політичної нації. Подальші події засвідчили інший шлях розв'язання цього питання, а саме: формування на території Австрійської монархії окремих національних держав за формального збереження єдності імперії. Цей шлях було закріплено в австро-угорській угоді 15 березня 1867 р. Вона перетворила централізовану Австрійську імперію на двоєдину монархію – Австро-Угорщину [13, с. 380]. Студентам потрібно знати причини укладення угоди та її умови.

Саме внаслідок підписання вищезгаданої угоди в Австрії (до якої входили, зокрема, Галичина й Буковина) було ухвалено нову Конституцію 21 грудня 1867 р. Вона складалася з шести окремих законів («Основних державних законів» за термінологією Конституції) [7, с. 23].

Розглядаючи структуру Конституції, потрібно звернути увагу на два таких закони: «Основний державний закон стосовно загальних справ усіх земель Австрійської монархії та способу їхнього розгляду» й «Основний державний закон про загальні права громадян для королівств і земель, представлених у Рейхсраті».

«Основний державний закон стосовно загальних справ усіх земель Австрійської монархії та способу їхнього розгляду» стосувався реалізації на території Австрії умов згаданої вище австро-угорської угоди 15 березня 1867 р. [7, с. 25]. Його значення полягає в тому, що він найбільш повно розкриває характер Австро-Угорщини як «двоєдиної» монархії (фактично федеративної держави). Вона складалася з двох рівноправних частин – Цислейтанії (Австрії, або «королівств і земель, представлених у Рейхсраті») і Транслейтанії (королівства Угорщини). Таким чином, державна влада, репрезентована імператором і спільними для обох частин імперії управлінськими структурами, була обмежена владою установ і посадових осіб кожної з автономних

частин монархії. Студентам потрібно знати механізм цього обмеження, виражений у системі «делегацій».

Значення «Основного державного закону про загальні права громадян для королівств і земель, представлених у Рейхсраті», полягає в тому, що він обмежував державну владу переліком прав і свобод підданих імперії. Таким чином, було сформовано правове підґрунтя для поступового (за розвитком політичної самосвідомості населення) перетворення мешканців багатоетнічної країни на громадян майбутніх національних держав [7, с. 26].

Відтак, необхідно виділити зі згаданого переліку прав і свобод ті, що найбільше сприяли процесу формування на території Австро-Угорщини в майбутньому нових національних держав. Це єдине підданство для мешканців Цислейтанії; рівність доступу всіх підданих до державної служби; право подання петицій; свобода спілок, мітингів та зборів; свобода друку; рівноправність національностей [7, с. 26].

Груднева конституція 1867 р. діяла на західноукраїнських землях до розпаду Австро-Угорщини в 1918 р. Її значення для історії держави і права України є, на наш погляд, таким:

1. Вона сприяла розповсюдженню в Галичині й Буковині передових на той час ідей прав громадян, рівності всіх перед законом, свободи віросповідання тощо як головних компонентів політичного устрою, що об'єднує вчорашніх безправних (або нерівноправних) державних підданих у народ. 2. Завдяки Конституції на західноукраїнських землях було покладено початок формуванню сучасних націй і, відповідно, національних держав. Причому перед тодішніми русинами (західними українцями) тут поставали наступні альтернативи: або стати частиною іншої нації – польської в Галичині, румунської на Буковині, угорської на Закарпатті, – або намагатися сформувати свою, українську націю й, відповідно, українську національну державу. І можна стверджувати, що обидва ці шляхи були використані тодішнім суспільством відповідно до індивідуального вибору кожної людини.

Вивчаючи питання щодо подальшого розвитку конституціоналізму в Російській державі наприкінці XIX – на початку XX ст., слід визначити «Основные государственные законы Российской империи» 23 квітня 1906 р. як першу в XX ст. Конституцію Росії, яка обмежувала державну владу не просто силою правових норм, а й народним представництвом (Державною думою) і відповідною системою ухвалення законів [2].

Студентам потрібно з'ясувати передумови й причини ухвалення вищезгаданої Конституції. Як передумови слід згадати «Великі реформи» імператора Олександра II, проведені в 1860-х – 1870-х рр. Особливо потрібно з'ясувати зміст земської, міської та судової реформ. Вони, по-перше, сприяли децентралізації державної влади, підвищенню рівня законності й громадської активності населення, а по-друге, готували російське суспільство, зокрема малоросів (українців), до майбутньої Конституції.

Щодо причин прийняття «Основных законов...», то тут потрібно звернути увагу на події революції 1905–1907 рр. у Російській імперії й на підвладних їй українських землях. Серед цих подій потрібно виділити такі вимоги громадськості, які

стосувалися національного питання: законодавче визнання рівноправності народів, адміністративно-територіальна реформа імперії з виділенням ареалів мешкання неросійських народів як окремих адміністративно-територіальних одиниць із власною автономією, запровадження національних мов у всіх сферах життя суспільства тощо. Слід зазначити, що ці вимоги безпосередньо стосувалися сфер державного управління і юстиції.

Потрібно підкреслити, що випадки, коли державна влада добровільно йде на поступки населенню щодо збільшення їх прав і свобод і відповідно зменшує свою власну владу, є дуже рідкісними. Значно частіше в історії трапляються ситуації, коли народ домагається поступок від влади саме внаслідок революції. Якраз така ситуація й склалася в Росії на початку ХХ ст. Це означає, що революція 1905–1907 рр. була цілком закономірною причиною для імператора Миколи II і його оточення для того, щоб піти на поступки щодо обмеження державної влади Конституцією.

Необхідно зазначити, що «Основные государственные законы Российской империи» 1906 р. були своєрідним підсумком перетворень, проведених у Росії раніше, тобто з часів «Великих реформ» другої половини ХІХ ст. Відтак, у них знайшли відображення ідеї й конкретна політика російських урядовців – реформаторів попередніх поколінь, у тому числі й малоросійського (українського) походження.

Слід підкреслити, що йдеться саме про октройовану Конституцію. Нагадаємо, що такою була Конституція Царства (Королівства) Польського 1815 р. Відтак можна стверджувати, що «Основные государственные законы Российской империи» 1906 р. були фактично її продовженням у розумінні розповсюдження конституційної ідеї на всю імперію. Студентам слід звернути увагу на таку цитату з преамбули «Основных законов...»: «...В видах укрепления основ обновляемого государственного строя, Мы повелели свести воедино постановления, имеющие значение Основных Государственных Законов, подлежащих изменению лишь по почину Нашему.

Начертанные на сих основаниях, по предуказаниям Нашим, Основные Государственные Законы мы признали за благо утвердить и препровождаем в Правительствующий Сенат для обнародования их установленным порядком...» [2]. Звернути увагу на вищенаведену цитату потрібно для виконання такого завдання: «Обґрунтуйте на прикладі цієї цитати характер «Основных законов...» як октройованої конституції».

Головне значення «Основных законов...» як Конституції полягало в проголошенні ними громадянських прав і свобод, причому ці права й свободи мали не становий, як раніше, а особистий характер. Слід з'ясувати, які саме права й свободи «дарувалися» російським підданим і як вони сприяли їх поступовому перетворенню з підданих на громадян.

Досліджуючи зміни в державному управлінні Росією внаслідок ухвалення «Основных законов...», потрібно звернути увагу на юридичне становище головних ланок верховної влади імперії. Насамперед слід порівняти ст. 4 «Основных законов...» зі ст. 1 розд. 1 («О священниих правах и преимуществах Верховной Самодержавной Власти») тому I «Свода законов Российской империи» 1832 р. Це потрібно для

відповіді на запитання: «Як змінився характер влади російського імператора внаслідок прийняття «Основных законов...» 1906 р.?» Необхідно також з'ясувати основні прерогативи (владні повноваження) імператора як голови держави й верховного головнокомандувача збройними силами імперії.

Великі зміни сталися внаслідок ухвалення «Основных законов...» у сфері законодавства. Маємо на увазі появу першого в ХХ ст. органу народного представництва – Державної думи й реформування Державної ради імперії. Остання ставала фактично другою (верхньою) палатою російського парламенту. Тут потрібно з'ясувати порядок виборів у Державну думу та зміну порядку формування Державної ради. Слід також визначити законодавчі права обох установ.

Обмеження державної влади «Основными законами...» полягало також у «системі потрійних стримувань» в ухваленні законів за участю Державної думи, Державної ради й імператора» [2]. Ця система була запозичена з австрійської конституції. Її сутність полягала в затвердженні законів послідовно трьома ланками: Державною думою, Державною радою й імператором. За умови незатвердження хоча б однією ланкою закон уважався відхиленням. Студентам потрібно з'ясувати позитивні й негативні наслідки від запровадження цієї системи для законодавчого процесу, а також роль вищезгаданої системи в обмеженні самодержавства.

«Основные государственные законы Российской империи» 1906 р. діяли на території сучасної України до революції 1917 р. Близька за духом консервативним конституціям Пруссії, Австрії, Японії, Османської імперії, ця конституція була відображенням компромісу між новими й старими порядками. Незважаючи на свою незрілість, вона достатньо яскраво засвідчила перехід Російської імперії від самодержавства до конституційного правління. Дослідники вважають, що саме їй російське суспільство було зобов'язане тією політичною свободою, яка згодом призвела до революції 1917 р.

Значення «Основных государственных законов Российской империи» 1906 р. для історії держави і права України полягає, на нашу думку, у такому: 1. Малороси (українці) разом з усіма іншими російськими підданими отримали особисті й політичні права, що давали їм змогу брати активну участь у державному управлінні. 2. «Основные законы...» відкривали шлях для формування як російського, так і українського національних рухів, а отже, сприяли формуванню на українських землях Російської імперії альтернативних варіантів модерних націй і національних держав – російської та української – відповідно до індивідуальних політичних уподобань людей.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.

1. Під час планування й проведення занять з історії держави і права України необхідно, на нашу думку, звертати увагу студентів на викладені нижче аспекти розвитку конституціоналізму в Україні.

2. Український конституціоналізм ХІХ – початку ХХ ст. розвивався в загальносвітовому руслі, тобто мав ті ж загальні риси, що й конституціоналізм в інших країнах, де відбувався поступовий перехід від династичної (імперської)

домодерної держави до національної (модерної) держави.

3. «Старі» конституції («конституції першої хвилі») на території України були репрезентовані наступними актами: Конституційною хартією Царства (Королівства) Польського 1815 р., Конституцією Австрії («королівств і земель, репрезентованих у Рейхсраті») 1867 р. і «Основными государственными законами Российской империи» 1906 р.

4. Вищезгадані акти демонструють різні способи затвердження Основного Закону держави. Так, Конституційна хартія Царства (Королівства) Польського 1815 р. й «Основные государственные законы Российской империи» 1906 р. були октройованими конституціями. Конституція Австрії 1867 р. приймалася Рейхсратом (парламентом) із подальшим затвердженням імператором.

5. Стосовно власне конституціоналізму, тобто відносин між громадянами й державою на підставі Конституції та / або законів, що служать їй заміником, слід зазначити таке. Усі конституції «першої хвилі» на території України гарантували підданам відповідної держави особисті, а також політичні права, і тим самим, уважаємо, сприяли їх перетворенню з підданих на громадян.

6. Оскільки такий зміст конституцій відображав далеко не всю палітру відносин людини і держави, оскільки багато питань державного (конституційного) права визначалися не Основним Законом, а поточним законодавством і навіть підзаконними актами (наприклад, указами глави держави), саме «конституції першої хвилі», на нашу думку, заклали в Україні традицію декларативності конституції, тобто явища, коли основний Закон держави сприймається населенням не стільки як правовий акт найвищої сили, скільки як політична декларація. Ця традиція, уважаємо, благополучно «дожила» до наших днів і зараз, безумовно, продовжує впливати на сприйняття Конституції України її сучасними громадянами.

7. Своєрідним «фундаментом» для цих конституцій було попереднє законодавство, яке, не будучи конституційним за своєю суттю, уже мало яскраво виражені риси конституції. Маємо на увазі «Свод законов Российской империи» 1832 р. (набув чинності з 1 січня 1835 р.) у частинах, що стосувалися облаштування найвищої влади й станових прав підданих імперії. Це є доказом зв'язку домодерного й модерного періодів в історії держави і права України. Доказом того, що між домодерною династичною державою – імперією – і модерною національною державою немає й не могло бути «непрохідної межі», що обидва ці типи держави найтіснішим чином взаємодіяли і впливали одна на одну, зокрема й на території сучасної України.

8. Саме в згаданих вище конституціях «першої хвилі» вперше в історії української державності й права знайшли відображення такі актуальні явища, як регіональна автономія й федералізм. Це видно з правового статусу Царства Польського в складі Російської імперії, наявності в складі Австро-Угорщини двох автономних частин – Цислейтанії і Транслейтанії, а також наявності в складі Цислейтанії «автономій другого рівня»: Королівства Галиції і Лодомерії та Герцогства Буковина.

У функціонуванні всіх згаданих адміністративно-територіальних утворень брали

участь русини (українці) – піддані російської та австро-угорської монархій. Це значить, що хоча згадані утворення й не були ініційовані українцями, вони, утім, є, на нашу думку, невід'ємною складовою частиною історії української державності та права: завдяки їх функціонуванню, уважаємо, український народ поступово йшов до своєї державності.

9. Крім регіональної автономії й федералізму, «старі» конституції започаткували на сучасній території України традицію національно-культурної автономії для різних народів держави. Вона містить право на вільний розвиток національної мови й культури в межах розселення відповідної нації (етносу) і є гарантом входження цього етносу до політичної нації (народу) і держави як їх органічної складової частини.

10. Усі загадані вище особливості розвитку конституціоналізму в Україні, на нашу думку, становлять українську традицію державності та права й у цій якості підлягають ретельному подальшому вивченню й застосуванню в конституційному праві сучасної України.

11. Перспективним напрямком подальших досліджень тут, на нашу думку, є насамперед з'ясування того, наскільки вищезгадані конституції відображали реальне політичне становище українського суспільства, наскільки відповідали його прагненням до свободи й соціальної справедливості.

12. Актуальним є, на нашу думку, дослідження актів конституційного характеру, які регулювали (або мали регулювати) статус окремих регіонів сучасної України в складі імперських держав. Частина з них була реально діючими, наприклад, Крайовий Статут Галичини 1861 р. Проте більшість із них була лише проектами або, уже затверджена, реально не набула чинності, наприклад «Государственная уставная грамота Российской империи» 1819–1820 рр., «Конституция» М. Муравйова 1820 р., Крайова конституція для Галичини 1850 р., «Проектъ основаній устава украинского общества «Вольный Союзъ» – «Вільна Спілка» М. Драгоманова 1884 р., Сеймова угода 1914 р. тощо.

Значення цього матеріалу для студентів, уважаємо, полягає в тому, що він демонструє відсутність «лінійності» в історичному процесі розвитку українського державотворення, а тому на вказаних прикладах краще говорити про «багатоваріантність» історичного процесу розвитку української державності й права.

Література:

1. Блажківська О. Є. Звід місцевих законів західних губерній як пам'ятка кодифікації цивільного законодавства на українських землях. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2014. № 3. С. 60–68.
2. Высочайше утвержденные Основные Государственные Законы. URL : www.hist.msu.ru/ER/Etext/apr1906.htm (дата звернення: 04.05.2019).
3. Гончаренко В. Д., Єрмолаєв В. М., Рум'янцеv В. О. Історія держави і права України : навч. посіб. Харків, 2013. 704 с.
4. Гриб Н. П. Австрійська конституція 1849 р.: особливості її прийняття, структура та основні положення. URL : [Kul.Kiev.ua/images/chasop/2011_4/81.pdf](http://kul.kiev.ua/images/chasop/2011_4/81.pdf) (дата звернення: 04.05.2019).
5. Земцов Б. Н. История государства и права России : учеб. пособ. М. : Изд. Центр ЕАОН, 2008. 336 с.

6. Канищев Г. Ю. Государственное управление в Украине: проблемы исследования. *Матеріали VIII Міжнарод. наук.-практ. конф. «Людина, культура, техніка в новому тисячолітті»*. Харків, 2007. С. 48–49.
7. Качур В. О. Прийняття та структура конституції Австрії 1867 р. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. Серія : Право. Київ, 2012. Вип. 173 (3). С. 21–27.
8. Классификация конституций. URL : <https://sci – book.com>.
9. Кодифіковані конституції. URL : <https://lawbook.online>
10. Конституционная хартия Царства Польского 1815 г. URL : http://www.pereplet.ru/history/Russia/Imperia/Alexandr_I/kx1815.html
11. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. База даних «Законодавство України» / ВР України. URL : <http://zakon2rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA96%D0%B2%D1%80> (дата звернення: 08.02.2012).
12. Кульчицький В. Крайова конституція для Галичини 1850 року: її структура та основні положення. URL : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=67&d=306> (дата звернення: 04.05.2019).
13. Роман Н. М. Конституювання Австро-Угорщини 1867 р.: історико-правові аспекти. *Форум права*. 2010. № 3. С. 380–383.
14. Свод законов Российской империи. URL : <https://ru.wikisource.org/wiki> (дата звернення: 04.05.2019).
15. Содержание и юридические свойства конституций в зарубежных странах. URL : <https://pidruchniki.com>
16. Троицкий Н. А. Под скипетром Александра I. URL : https://scepsis.net/library/id_1424.html (дата звернення: 05.04.2019).

References:

1. Blaszhkivs'ka, O. E. (2014), “Zvid mistsevykh zakoniv zakhidnykh guberniy yak pam'atka kodyfikatsiyi tsivil'noho zakonodavstva na ukrayns'kikh zemlyakh” [A set of local law of the western provinces as a monument to codification the civils legislation in the Ukrainian lands], *Bulletin of the Ministry of Justice of Ukraine*, 2014, No. 3, pp. 60–68.
2. *Vysochayshe utvverzhennyye Osnovnyye gosudarstvennyye zakony* [Highest Approved Basic State Laws], available at : www.hist.msu.ru/ER/Etext/apr1906.htm (accessed 04.05.2019).
3. Goncharenko, V. D., Ermolaev, V. M. and Rumyantsev, V. O. (2013), *Istoriya derzhavy i prava Ukrayiny* [History of State and law of Ukraine], Pravo, Kharkiv.
4. Hryb, N. P. (2019), *Avstriys'ka konstitutsiya 1849 r.: osoblyvosti yiyi pryynyattya, struktura ta osnovni polozhennya* [The Austrian Constitution of 1849: peculiarities of its adoption, structure and main provisions], available at: Kul.Kiev.ua/images/chasop/2011_4/81.pdf (accessed 04.05.2019).
5. Zemtsov, B. N. (2008), *Istoria gosudarstva i prava Rossii* [History of state and law of Russia], Publishing center EAON, Moscow.
6. Kanischev, G. Y. (2007), “Gosudarstvennoye upravleniye v Ukraine: problemy issledovaniya” [“Public administration in Ukraine: research problems”], *Materials of the VIII International Scientific and Practical Conference «Man, Culture, Technology in the New Millenium»*, Khai, Kharkiv, pp. 48–49.
7. Kachur, V. O. (2012), “Pryynyattya ta struktura konstitutsiyi Avstriyi 1867” [Acceptance and structure of the Austrian Constitution in 1867], *Scientific Herald National University of bioresources and nature conservation of Ukraine*, Series : Law, Kyiv, issue 173 (3), pp. 21–27.
8. *Klassifikatsiya konstitutsiy* [Classification of constitutions], available at: <https://sci – book.com>
9. *Kodyfikovani konstytutsiyi* [Codified constitution], available at: <https://lawbook.online>
10. *Konstitutsionnaya khartiya Tsarstva Pol'skogo 1815 g.* [Constitutional Charter of Kingdom of Poland 1815], available at: http://www.pereplet.ru/history/Russia/Imperia/Alexandr_I/kx1815.html

-
11. *Konstytutsiya Ukrainy* (1996), [Constitution of Ukraine], available at : <http://zakon2rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA96%D0%B2%D1%80>
 12. Kul'chyts'kyi, V. (2019), *Krayova konstytutsia dlya Halychyny 1850 roku: yiyi struktura ta osnovni polozennya* [The Constitution of the country for Galicia in 1850: its structure and basic provisions], available at : <http://www.lawyer.org.ua/?w=r&i=67&d=306> (accessed 04.05.2019).
 13. Roman, N. M. (2010), *Konstytuyuvannya Avstro – Uhorchyny 1867 r.: istoryko – pravovi aspekty* [Constituting Austria – Hungary 1867: Historical and legal Aspects], *The forum is right*, No. 3, pp. 380–383.
 14. *Svod zakonov Rossiyskoy imperii* [Code of Laws of the Russian Empire], available at: <https://ru.wikisource.org/wiki> (accessed 04.05.2019).
 15. *Soderzhaniye yurydicheskie svoystva konstitutsiy v zarubezhnykh stranakh* [Content and legal properties of constitutions in foreign countries], available at: <https://pidruchniki.com>.
 16. Troitskiy N. A. *Pod skipetrom Aleksandra I* [Under the scepter of Alexander I], available at: https://scepsis.net/library/id_1424.html (accessed 05.04.2019).

Grygory Kanishchev

CONSTITUTIONALISM OF XIX – EARLY XX CENTURIES IN THE TEACHING OF «HISTORY OF STATE AND LAW OF UKRAINE»

History of State and law of Ukraine can be considered as one of the leading academic disciplines to modern lawyers. Its purpose is to familiarize professionals with the historical experience of the development of statehood on the territory of modern Ukraine that directly or indirectly impacts the current status and the quality of the public authority in our country, the relationship between the State and citizens, the situation in Ukraine in the international arena, its image in the world, etc.

The role of history of State and law of Ukraine here is mapping the processes of historical evolution of human relationships and the State of modern Ukrainian territory. This includes compliance with State rights, in particular political ones, struggle of people for their rights through both peaceful and violent way (through armed revolt against the authorities) etc. In this connection, we think that the evolution of public authority as a result of the struggle of people for their rights should be displayed in training courses and researches on history of State and law.

The purpose of the article: coverage of the history of constitutionalism on the territory of modern Ukraine in XIX – early XX centuries.

The task: disclosure of the relationship between the history of State and law and constitutional law of Ukraine through the analysis of the content of the constitutions for the then population of Ukrainian lands in various states.

Findings from this research and prospects for further research in this field: 1. Teaching history of constitutionalism in the training course «History of State and law of Ukraine» must conform to the Constitution of Ukraine as the Main Law of the State and the benchmark for social activities. 2. Teaching History of constitutionalism in the training course «History of State and law of Ukraine» gives an opportunity to examine the historical evolution of the idea of limit and self-restriction of State power in favor of its citizens rights. This is not just about the rich historical tradition of constitutionalism on the territory of modern Ukraine, but about the ability of our ancestors to live in conditions of observing

the rules of the law and maintenance of order in society and the State in civilized ways.

3. The prospects of further scientific researches, to our opinion, are the following: a) research of history of constitutionalism is separate states on the territory of modern Ukraine; b) research of separate problems and periods of history of constitutionalism in Ukraine.

Keywords: *constitutionalism, human rights, nation State, historical polistatehood of the Ukrainian people.*

Григорій Каніщев

КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. У ВИКЛАДАННІ «ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

Історію держави і права України можна вважати однією з провідних навчальних дисциплін для сучасних юристів. Адже її метою є ознайомлення майбутніх фахівців з тим історичним досвідом розвитку державності та права на території сучасної України, що прямо або опосередковано впливає й на сучасний стан і якість публічної влади в нашій державі, на відносини між державою й громадянами, на становище України на міжнародній арені, її імідж у світі тощо.

Роль історії держави і права України тут полягає у відображенні процесів історичної еволюції взаємин людини й держави на сучасній українській території. Це стосується дотримання державою прав громадян, зокрема політичних, боротьби людей за свої права як мирним, так і насильницьким шляхом (через збройне повстання проти державної влади) тощо. Велике значення у зв'язку із цим, на нашу думку, має відображення в навчальних курсах і наукових дослідженнях з історії держави і права України еволюції публічної влади внаслідок боротьби людей за свої права.

Мета статті – висвітлення історії конституціоналізму на території сучасної України в ХІХ – на початку ХХ ст.

Завдання статті – розкриття взаємозв'язку історії держави і права України та конституційного права України через аналіз змісту конституцій для тодішнього населення українських земель у складі різних держав.

Висновки з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. 1. Викладання історії конституціоналізму в навчальному курсі «Історія держави і права України» повинне відповідати Конституції України як Основному Закону держави та орієнтувати для суспільної діяльності. 2. Викладання історії конституціоналізму в навчальному курсі «Історія держави і права України» дає змогу прослідкувати історичну еволюцію ідеї обмеження і самообмеження державної влади на користь прав її підданих. Це свідчить не просто про багату історичну традицію конституціоналізму на території сучасної України, а про здатність наших предків жити в умовах дотримання законності й підтримання порядку в суспільстві й державі цивілізованими способами. 3. Перспективи подальших наукових розвідок у цьому напрямку, на нашу думку, полягають у наступному: а) дослідження історії конституціоналізму в окремих державах на території сучасної України; б)

дослідження окремих проблем і періодів історії конституціоналізму в Україні.

Ключові слова: конституціоналізм, права людини, національна держава, історична полідержавність українського народу.

Kanishchev Grygory – Ph.D. in History, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Law Faculty of Humanities of the National Aerospace University «Kharkiv Aviation Institute».

Каніщев Григорій – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри права гуманітарного факультету Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут».

e-mail: kanischev.g@gmail.com

Надійшла до редакції 14.05.2019. Розглянута на редколегії 27.08.2019.

Рецензенти:

Доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Дзьобань О. П.

Доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії Харківського національного університету Повітряних Сил імені Івана Кожедуба Панфілов О. Ю.